

ҚОРАХОНИЙЛАР ДАВЛАТИНИ ТАШКИЛ ТОПИШИ ҲАМДА БОШҚАРУВИДА ЯҒМО ВА ҚАРЛУҚ ҚАБИЛАЛАРИНИНГ ЎРНИ ХУСУСИДА

Махмудов Бехзод Хамидович
Ислом Каримов номидаги ТДТУ
Олмалиқ Филиали
Доценти, т.ф.н.,

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада илк ўрта асрларда ўлкада мавжуд бўлган Қарлуқ-Қорахонлар давлатининг этник таркибий хусусияти атрофлича таҳлил этилган. Бунда йирик туркий қабилалардан яғмо ва қарлуқ қабиласи атрофлича ўрганилган. Шунингдек, давлатни ташкил топишида яғмо ва қарлуқ қабилалари билан бирга жуда кўплаб чиғил, халач, арғу, тўхси, жумул, қай, ямак, ябақу, қанғли, аз, уз каби туркий қабилаларнинг ўзаро иттифоқи-уюшувининг аҳамияти беқиёс бўлганлиги тадқиқ этилган.

Таянч иборалар: Қарлуқ-Қорахонлар, Еттисув, Ила, Шарқий Туркистон, яғмо, тўғуз-ўғуз, қарлуқ, чиғил, халач, арғу, тўхси, жумул, қай, ямак, ябақу, қанғли, аз, уз, Маҳмуд Қошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Шарқий ва Ғарбий ҳоқонлик.

Маълумки, туркий қабилалар томонидан ташкил этилган кўпгина давлатларнинг этник асоси мураккаб бўлиб, бу унинг бир неча қабилалар-нинг давлат таркибидаги бирлашуви билан изоҳланади. Жумладан, Қорахонийлар давлатчилиқ тарихи билан боғлиқ муаммолар ҳам айнан шу жиҳатларга келиб тақалмоқда.

Қорахонийлар давлати гарчи Еттисув, Марказий Тяньшань худудларида қадимдан яшаб келаётган туркий қабилаларнинг ўзаро ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий-маданий муносабатларининг шароитида шаклланганлиги аниқ бўлса-да, ушбу давлатни қайси этник гуруҳ томонидан ташкил этилганлиги масаласи фанда ҳанузгача турли баҳс-мунозараларга сабаб бўлиб келмоқда.

Қорахонийлар давлатини қайси этник асосда ташкил этилганлиги ҳақида тадқиқотчиларнинг фикрлари турлича бўлиб, кўпгина тарихий асарларда мазкур давлатни қайси туркий қабилла ташкил этганлиқ масаласи анча зиддиятли ва баҳсталабдир. Биз қўйида ушбу давлат таркибидаги асосий қабилалардан яғмо ва қарлуқ қабилалари хусусида тўхталиб ўтамиз.

Яғмоларни айрим манбаларда тўғуз, яъни уйғурлар таркибида бўлганлиги таъкидланган[1. С.45].

Лекин яғмоларнинг келиб чиқишини уйғурлардан дейишга асослар етарли эмас[2. Б.346]. Чунки тўғуз қабиласининг ўзи тўлиқ номланиши тўғуз-ўғуз дейилади. Бундай номланиш эса қabila номини эмас, балки жамловчилик маъносига эга бўлган этник ном, яъни бир иттифоқга бирлашган қабилаларни англатган[3. Б.70]. Демак, тўғуз-ўғуз – бу тўққиз қабиланинг ўзаро иттифоқи бўлиб, тарихда улар Уйғур ҳоконлиги номи билан шуҳрат қозонган.

Яғмоларни уйғурлар билан уйғун ҳолда англашилиши ҳам бизнингча VIII асрнинг ўрталаридан то 840 йилга қадар мавжуд бўлган Уйғур ҳокон-лиги тарихи билан боғлиқ бўлиши мумкин. Чунки яғмолар шу вақт ичида мазкур давлат таркибида фаолият юритиб келишган. Албатта, бундан яғмо-ларни уйғурлардан, деган маъно келиб чиқмаслиги керак. Айтиш мумкинки, шу даврлар мобайнида яғмолар Уйғур ҳоконлиги тасарруфида бўлиб, ўзаро этник-маданий алоқалар натижасида, улар ўртасида маълум даражада яқин-лик юзага келган бўлиши мумкин.

Қорахонийлар давлати вужудга келган ҳудудларда қарлуқ, чигил, халач, арғу, тўхси ва уларга келиб қўшилган яғмо қабилалари иттифоқчилик асоси-да яшашган. Давлат ҳам айнан шу қабилаларни ўзаро бирикмаси асосида ташкил топган. Биз яғмоларни бу ҳудудларга кейинроқ келиб жойлашган, демоқдамиз. Эҳтимол, уларнинг айрим гуруҳлари қадимдан шу ўлкаларда яшаб келгандир. Лекин уларнинг асосий қисми IX аср ўрталаридан кириб келишган.

Бунга қадар улар юқорида қайд этилганидек, Уйғур ҳоконлиги тарки-бида бўлишган. Уйғур ҳоконлиги 840 йилда қирғизлар томонидан тор-мор этилгач, инқирозга учраб, парчаланиб кетади. Уларнинг таркибидаги қабилалар эса гуруҳ-гуруҳ бўлиб, ажралиб турли ҳудудларга тарқалиб кетган [4. Б.459-462]. Жумладан, яғмо қабиласи ҳам қарлуқларга тегишли бўлган ҳудудларга яъни Фарғона водийсининг шимолий тоғли ҳудудлари ва Қошғар яқинига келиб ўрнашадилар. Бу эса ўз навбатида яғмоларни бундан кейинги ҳаёти бевосита, янги туркий Қорахонийлар давлати билан боғланиб кетишини англатади.

Яғмоларни X-XI асрга тааллуқли тарихи хусусида ўша даврда яратилган манбаларда кўплаб маълумотлар бор. Жумладан, Маҳмуд Кошғарий ўз аса-рида яғмолар хусусида кўп маротаба тўхталиб ўтиб, уларни ўша даврдаги энг нуфузли қабилалардан бири сифатида таърифлаб ўтган[5. Б.244, 348,378]. «Девон»да яғмоларни урф-одатлари ва тил хусусиятларидан ташқари, уларни ҳарбий жиҳатдан жанговар қabila эканлиги таъкидланади[6. Б. 460].

Юсуф Хос Ҳожиб ҳам ўзининг «Қутадғу билиг» (Саодатнома) асарида яғмо беглари ҳақида бир неча бор тўхталиб ўтиб, қўйидагиларни ёзган: «Яғ-мо беги

нима дейди, яхшилаб эшит, ҳамма ишларга фаросати етган (киши): элчига ишонилса мактуб нега керак, ишонч топилгач ҳозирлик нега керак...» [7. Б. 735].

Ушбу сатрларнинг мазмунидан кўриниб турибдики, яғмо қабиласи ва унинг беги ҳақидаги бу ижобий фикрлар ўша даврда ҳоқонликда яғмоларни ўрни алоҳида аҳамиятга эга бўлганлигини кўрсатади. Маълумки, Юсуф Хос Ҳожиб Қорахонийлар давлатида ҳоқон саройида хизмат қилган. Демак, муаллиф ўзи гувоҳ бўлган тарихий-воқеа ҳодисалар таъсирида асарни ёзган. Юсуф Хос Ҳожиб ўзининг бу асарини XI асрда ёзганлигини эътиборга олсак, бу даврга келиб Қорахонийлар давлатининг ижтимоий-сиёсий ҳаётида ва давлат бошқарувида яғмо қабиласининг мавқеъи ўсганлигини тушунишимиз мумкин. Чунки яғмо беги бир неча бор оқил киши сифатида таърифланган бу асардаги маълумотлар [8. Б. 305], мазкур қабила ва унинг сардорини давлат бошқарувида маълум бир таъсир кучига эга бўлганлигини англатади. Шунинг учун ҳам ҳоқонлар ўз номларида улуғвор унвон сифатида яғмоларни тотеми “буғра” атамасини қўллашган [9. Б. 158-165]. Лекин шу ўринда Юсуф Хос Ҳожибни Қорахонийлар давлати юзага келган даврдан анча кейинги санада яшаб, ижод қилганлигига ҳам эътиборни қаратишимиз керак.

Балки мазкур муаллифнинг даврига келиб, ҳоқонлик таркибидаги қабилаларнинг ўрни ва роли у ёки бу даражада ўзгаргандир. Умуман олганда, ҳоқон саройида нуфузли лавозимда хизмат қилган Юсуф Хос Ҳожиб ахборотлари ўзининг тарихий асосларига эга, деб ўйлаймиз. Биз асарда яғмоларни қўшни қабилалар ичида энг жанговари ҳисобланганлигини ҳисобга олсак, юқоридаги маълумотларда маълум бир асослар борлигини англаймиз. Шубҳасиз, ўрта асрларда ҳарбий жанговар кучлар ҳар бир давлатнинг асосий таянчи ҳисобланган. Уларсиз ҳукмдорлар ўз сиёсатларини амалга оширишлари мумкин эмас эди. Чунки давлатнинг қудрати ҳам биринчи навбатда унинг иқтисодий аҳволига боғлиқ бўлса, иккинчиси унинг ҳарбий кучлари қай даражада бўлиши билан белгиланган. Ҳар бир давлатнинг, сулоланинг ҳукмронлиги унинг ҳарбий қудрати билан чамбарчас боғлиқ бўлиб келган.

Демак, яғмо қабиласининг Қорахонийлар давлати ҳаётида тутган ўрни ва аҳамияти катта бўлган. Шундай бўлса-да, Қорахонийлар давлатини ташкил топишида биргина яғмо қабиласи сабаб бўлмаган. Яғмолар бу ҳудудларга яъни Фарғона водийсининг шимолий тоғли ҳудудлари ва Қошғар яқинига келиб ўрнашгунларига қадар, Қорахонийлар давлатининг асосий пойдевори яратилган эди (766-840). Қолаверса, давлатнинг шаклланиши ва унинг этник асоси, бу жуда мураккаб, ўзига хос жараёнларнинг маҳсули бўлиб, биз бу ҳақда ўз фикр-мулоҳазаларимизни манбаларга асосланган ҳолда билдириб ўтсак.

Маълумки, Қорахонийлар давлатининг ҳудуди Еттисув, Исфижоб вилояти, Шош воҳаси, Шарқий Туркистоннинг ғарбий қисми ва Фарғона водийсидан иборат эди. Бу ҳудудларда эса қадимдан туркий қабилалар истиқомат қилишган. Жумладан, VI-VIII асрларда бу воҳаларда дулу, нушиби, аз, уз ва бошқа қабилалар яшаган: VIII-X асрларда эса ўғуз, қарлуқ, чигил, халач, яғмо қабилалари: X-XI асрларда кипчоқлар келиб жойлашган эди[10. Б. 37].

Айнан шу қабилаларнинг ўзаро иттифоқи-уюшмасидан Қорахонийлар давлати вужудга келган эди. Албатта, Қорахонийлар давлатига қадар ҳам мазкур ҳудудларда яшовчи жуда кўп туркий қабилалар ўзаро иттифоқи-уюшмалари асосида бир неча бор ўз давлатларини тузган эдилар. Туркий ҳоқонлиги ва унинг парчалари асосида юзага келган Туркаш давлати бунга мисол бўла олади. Қорахонийлар давлати ҳам ана шундай жараёнлар асосида юзага келган бўлиб, аввалги ҳоқонлик таркибида бўлган ва тарқалиб кетган қабилаларни янги иттифоқга бирлаштириб, туркий давлатчилик тизимини изчиллик билан давом эттирган. Демокчимизки, Қорахонийлар давлати қабилаларни ўзаро иттифоқи-уюшмасидан иборат экан, ундаги давлатчилик анъаналари, унинг таркибидаги туркий қабилалар учун янгилик эмас эди. Ушбу давлат аввалги туркий давлатларнинг узвий давоми бўлиб, давлатчилик соҳасидаги бой тажрибаларни тадрижий тараққиётини таъминлаган.

Энди бевосита Қорахонийлар давлатининг таркибидаги энг йирик қабилалардан бири бу – қарлуқ қабиласи хусусига келсак. Айнан шу қарлуқ қабилалар иттифоқининг негизида йирик Қорахонийлар давлати ташкил топган эди.

Қарлуқ қабиласи ҳақида Маҳмуд Қошғарий ўз асарида «улар турклар-нинг бир тури бўлиб, ўғузлардан бошқадир», деб маълумот беради[11.Б. 498]. «Девон»да келтирилган маълумотлар қарлуқларни етакчи қабила тариқасида эмас, аксинча уларни бошқа қабилаларга тобеъ қабила, туркманларнинг бир тоифаси сифатида кўрсатади[12.Б. 498].

Эҳтимол, бу даврга келиб, яъни Маҳмуд Қошғарий ўз асарини ёзган вақтда (XI аср) қарлуқлар ўзларининг етакчи қабила сифатидаги илгариги мавқеъларини йўқотишгандир. Лекин уларнинг туркманларни бир тоифаси сифатида кўрсатилиши бирмунча тушунарсиздир, балки муаллиф бу билан туркманлар таркибида яшовчи қарлуқ қабиласининг айрим гуруҳларини назарда тутгандир.

Қарлуқ қабиласи ва қарлуқлар хусусида X асрда яратилган асарлар ниҳоятда қимматли маълумотларни беради. Муаллифи номаълум «Худуд ал-олам» номли машҳур асарда қарлуқлар эгаллаб турган ҳудуд шарқда Тибет, ғарбда ғузлар,

шимол томонда чиғил ва тўғуз-ўғузлар, жанубда эса Мова-роуннахр ўлкалари билан чегаралангани қайд этилган[13.С. 17].

Араб сайёҳи Абу Дулафнинг Хитойга бориш учун қарлуқлар ўлкаси бўйлаб 25 кун йўл босганлигидан[14.С. 30-35] ҳам англаш мумкинки, қарлуқлар бу даврда жуда катта ҳудудларда ҳукмронлик қилишган.

Қарлуқ қабиласи ҳақида кейинги даврларда яратилган манбаларда ҳам кўплаб маълумотлар мавжуд. Масалан, Абулғозий улар ҳақида қўйидаги-ларни қайд этади: «Қарлуқ эли Мўғулистонда берк тоғларнинг ичинда юрт қилиб ўлтурурлар, экин экарлар эрди ва моллари бўлур эрди. Бир яхшисини подшоҳ кўтариб, ул ўлса яна бирисини ва кўп эрмаслар эди. Гоҳ тузук бўлганда икки минг эвлик бўлур эди»[15.Б. 32]. Абулғозийнинг бу ахборотларидан тушуниш мумкинки қарлуқлар ҳам деҳқончилик ҳам чорвачилик билан шу-ғулланиб, ярим ўтроқ ҳолатда яшашган. Лекин асардаги «улар бир яхшисини подшоҳ кўтариб, ул ўлса яна бирини», деб қайси даврни, сананинг назарда тутилганлиги ҳақида бир нима дейиш қийин, албатта.

Маълумки, қарлуқлар дастлаб Турк хоқонлигига тобе бўлишган. Кейинчалик, тинимсиз равишда ўз мустақилликлари учун кураш олиб боришлари натижасида қарлуқ қабила иттифоқи бузилиб, бир неча гуруҳларга бўлиниб кетишган. К.Ш. Шониёзов ана шу жараёнда юзага келган янги этно-худудий қарлуқ гуруҳларини жойлашган ўлкаларига қараб тўрт гуруҳга бўлиб кўрсатади. Булар қўйидагилар: 1) Ила дарёсининг шимолида жойлашган этник гуруҳ; 2) Хангай тоғи этакларида Танну Олада жойлашган гуруҳ; 3) Шарқий Туркистоннинг ғарбий минтақаларида жойлашган этник гуруҳ; 4) Тохаристонда ва Хиндистоннинг шимолий вилоятида вужудга келган этник гуруҳлари[16.Б. 340].

Бу этник гуруҳлар ичида энг катта кучга ва нуфузга эга бўлгани Ила дарёсининг шимолида жойлашган қаруқлар эди. Қарлуқларнинг бу гуруҳи учта катта қабиладан иборат эканлигини аввал ҳам айтган эдик. Юқорида келтирилган бу маълумотларга суянган ҳолда айтиш мумкинки «қарлуқ» номи бу – алоҳида бир қабиланинг номи эмас, балки бир неча қабилаларнинг бирлашмасига умумий ном сифатида қўлланилган номдир. Чунки агарда биз тарихий манбаларни синчиклаб ўрганиб эътибор берадиган бўлсак, илк ўрта асрларда жуда кўплаб туркий қабилалар мавжуд бўлган. Лекин улар ҳақида сўз кетганда қарлуқ, ўғуз, уйғур, кипчоқ қабилалари йирик қабилалар иттифоқи сифатида алоҳида тилга олиниб, уларга кенгроқ таъриф берилган[17.Б. 286]. Қарлуқ номи бир неча қабилаларни умумий бирлашмасига нисбатан қўлланилган ном бўлиб, мазкур қабилалар иттифоқи ижтимоий-сиёсий жараёнлар натижасида гоҳ тарқалиб кетса, гоҳ янги қабилаларни бирлаштириш

ҳисобига кенгайиб борган. Қарлуқ атамаси эса дастлаб бир қабиланинг номи бўлган бўлиши мумкин. Лекин унинг кейинги давридаги, айниқса VIII асрдан бошланган ҳар томонлама олиб борган кенг фаолиятини ҳисобга олсак, уларни алоҳида бир қабила, деб тушуниш бизнингча тўғри эмас.

Демак, қарлуқлар аввал ҳам қайд этганимиздек 766 йилда туркашлар устидан ғалаба қозонгач, Еттисув худудида ўзларининг йирик қабилалар иттифоқидан иборат бўлган давлатларини ташкил этишган. Қарлуқ қабила-лар иттифоқи тузилган сана (766 йил) Қорахонийлар давлатининг пойдевори ўрнатилган вақтни ўзида ифода этади. Шундай экан бу даврдаги қарлуқ қабилалар иттифоқи ва унга вақт ўтиши мобайнида қўшилиб борган туркий қабилалар, турли этник гуруҳлар шу жараёнларнинг бевосита иштирокчиси ҳисобланади. Бу жараёнлар эса шу билан изоҳланадики, қарлуқлар Еттисувни эгаллаб, ўз худудларини кенгайтириб, қўшни қабилаларни тобе этишгач, илгариги қабила сардори яъни жабғуни ваколат доираси ҳам кенгайди. Аввалги даврда жабғу фақат бир қабила иттифоқини бошқариб келган бўлса, эндиликда у ўзига қарашли бўлган худудларда яшовчи бир қанча бошқа қабилалар ва турғун аҳоли жамоаларини ҳам бошқарган.

Кўриниб турибдики, қарлуқ қабилалар иттифоқи IX асрга келиб сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ҳамда таркибий жиҳатдан бирмунча ўзгаришларга учраган. Аниқроғи, бу даврга келиб қарлуқлар ва уларга тегишли худудларда яшовчи туркий қабилалар ҳаётида кескин бурилиш бўлган. VIII асрнинг охири - IX аср бошларида Еттисув, Шарқий Туркистоннинг ғарбий воҳаларида ва Фарғона водийсининг шимолида яшовчи туркий қабилаларда мулкий муносабатлар ривожланиб, қабилалар ўртасида ўзаро рақобат ҳам кучайиб борган. Бунда қабилалар иттифоқига қарашли вилоятларга эгалик қилиб келаётган айрим қабила сардорлари ўзларига тегишли худудлардан келаётган фойда натижасида, тобора бойиб боришган. Бунинг оқибатида қабила сардорларининг жабғуга итоат этмаслик ва ўзбошимчаликка интилиши ҳам кучайган.

Бу эса ўз навбатида қабилалар ўртасида турли низоларга сабаб бўлиб турган. Аммо бу даврда қабилаларда бирлашишга бўлган интилиш, ҳаётий эҳтиёж даражасида кучайиб борган. Уларнинг ягона ва йирик давлат тузиш-лари учун имкониятлар ва шарт-шароитлар пишиб етилган эди. Натижада, жуда кўп қабилаларни бир иттифоқга уюштириш билан, янги бир йирик давлатга асос солинди. Ўз навбатида бу давлатни энди жабғу эмас, балки чинакам ҳукмдор «ҳоқон» бошқара бошлаган. Ҳоқон эса илгариги жабғулар-дан, яъни қарлуқлардан чиққан бўлиши мумкин. Ҳоқон сулоласи қарлуқ қабиласидан чиққан экан, мазкур давлатни юзага келишида айнан шу қабиланинг ҳиссаси

катта бўлганлиги шубҳасиздир. Бироқ бу Қорахонийлар давлатини юзага келишида фақат қарлуқ қабиласи иштирок этган, деган маънони англатмайди. Балки бу йирик давлат кўпгина туркий қабилаларни бирикиб, уюшиб бориши натижасида ҳосил бўлган.

Умуман олганда, Қорахонийлар давлати таркибида юқорида номи зикр этилган қабилалардан ташқари чиғил, халач, арғу, тўхси, жумул, қай, ямак, ябаку, қанғли, аз, уз каби кўплаб бошқа қабилалар ҳам мавжуд бўлган.

Қабила масаласи жамият, давлат тарихида катта аҳамиятга эга бўлган муҳим ҳодисадир. Қабилалар ва уларнинг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ҳаёти ҳамда маданий тараққиёти, бирлашганлик даражаси мавжуд давлатнинг раванқини таъминлаган. Шунинг учун ҳозирги кунда туркий давлатлар тарихини ўрганишда унинг таркибидаги ҳар бир қабиланинг тарихини ҳам ўрганиш зарур бўлмоқда. Чунки ҳар бир қабила давлатнинг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ҳаётида маълум даражада ўз ўрнига эга бўлиб, уларнинг ёрдамсиз ҳукмрон сулолалар ҳам ўз сиёсий фаолиятларини олиб бориши, мумкин эмас эди.

Давлатни ташкил этишда, туркий қабилалар асосий негиз бўлган бўлса, унинг кейинги давр мобайнидаги тараққиёти Мовароуннахрнинг ўтроқ маҳаллий аҳолисига ҳам ҳар жиҳатдан боғлиқ бўлиб келган. Қорахонийлар давлати таркибида фақат кўчманчи ёки ярим кўчманчи туркий қабилалар эмас, балки ўтроқ халқ вакиллари ҳам кўпчиликини ташкил этган. Айниқса, Қорахонийлар давлати 1040 йилда Ғарбий ва Шарқий ҳоқонликга бўлиниб кетгач, Ғарбий ҳоқонлик Мовароуннахрдан иборат бўлган. Мовароуннахр эса бу турғун яшовчи туркий ва форсийзабон халқлардан иборат ҳудуд ҳисобланади. Бу ҳудудда шарқнинг машҳур Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Термиз каби шаҳарлари ўлканинг ҳам иқтисодий ҳам маданий маркази сифатида энг бой шаҳарлари эди. Шунинг учун Ғарбий ҳоқонлик, Шарқий ҳоқонликга нисбатан бирмунча тараққий этган бўлиб, бу албатта воҳа халқларининг меҳнати натижаси эди.

Қорахонийлар давлатида қабилаларнинг ўрни ва роли турлича бўлиб, уларнинг давлатни сиёсий бошқарувидаги иштироки ҳам шунга маълум маънода боғлиқ бўлган. Тарихий жараёнлар эса бир хил кечмаган, албатта. Дастлабки даврда нуфузли кучга эга бўлган қабилалар, кейинги даврларга келиб, ўзини илгариги мавқеини йўқотган ёки бошқа бир қабилалар билан қўшилиб аралашиб кетган ҳодисалар табиий жараён сифатида юз берган. Бунинг оқбатида, қабилаларнинг давлат ҳаётидаги таъсир кучи маълум даражада ўзгариб турган. Айтмоқчимизки, Қорахонийлар давлати ўзининг узоқ тарихий даврига эга экан (766-1212), унинг тарихини холисона ўрганиш учун давлат таркибидаги барча қабилаларга алоҳида эътибор бериш зарур, деб ўйлаймиз. Чунки биз ўрганаётган бу ҳоқонлик қабилаларнинг ўзаро ҳудудий уюшмаси сифатида барпо этилган.

Шунинг учун унинг таркибидаги ҳар қайси қабила катта-кичиклигидан қатъий назар давлат фаолиятида ўз ўрнига эга бўлган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати: (REFERENCES)

1. Бартольд В.В. Извлечения из Сочинения Гардизи «Зайн ал-Ахбар». Сочинения. Т. VIII. – М.: Наука, 1973. – С. 45.
2. Шониёзов К.Ш. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Тошкент: Шарқ, 2001. – Б. 346.
3. Гумилев Л.Н. Қадимги турклар / Таржима, кириш сўз муаллифлари ва нашрга тайёрловчилар. Б. Ўрдабекли., А. Айритомий. – Тошкент: Фан, 2007. – Б. 70.
4. Гумилев Л.Н. Қадимги турклар / Таржима, кириш сўз муаллифлари ва нашрга тайёрловчилар. Б. Ўрдабекли., А. Айритомий. – Тошкент: Фан, 2007. – Б. 459-462.
5. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк / Тарж ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталибов. – Тошкент: Фан, 1963. 3-жилд. – Б. 244, 348, 378 ва бошқа бетлар.
6. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк / Тарж ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталибов. – Тошкент: Фан, 1963. 3-жилд. – Б. 460.
7. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадгу билиг / Транскрипция ва ҳозирги ўзбек тилига тавсиф. нашрга тайёрловчи Қ. Каримов. – Тошкент: Фан, 1971. – Б. 735.
8. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадгу билиг / Транскрипция ва ҳозирги ўзбек тилига тавсиф. нашрга тайёрловчи Қ. Каримов. – Тошкент: Фан, 1971. – Б. 735.
9. Маҳмудов Б.Х. Қарлуқ-қорахонлар давлатида қўлланган “буғра” тотеми хусусида // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences — April. 2022 Vol. 02, Issue 04/2. ТОШКЕНТ. — Б. 158-165.
<https://oriens.uz/journal/article/arluoraonlar-davlatida--llangan-bura-totemi-ususida>
10. Шониёзов К.Ш. Қарлуқ давлати ва қарлуқлар. – Тошкент: Шарқ, 1999. – Б. 37.
11. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк / Тарж ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталибов. – Тошкент: Фан, 1960. 1-жилд. – Б. 498.
12. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк / Тарж ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталибов. – Тошкент: Фан, 1960. 1-жилд. – Б. 498.
13. «Худуд ал-алем» - рукопись Туманского с введением указателем В.В.Бартольда. – Л.: Изд. АН СССР, 1930. – С. 17.
14. Григорьев В.В. Об Арабском путешественнике X-го века Абу Долефе и странствовании его по Средней Азии // ЖМНП. – СПб., 1872. -№9. – С. 30-35.

15. Абулғозий Баҳодурхон. Шажарайи турк / Қ. Муниров нащри . – Тошкент: Чўлпон, 1992. – Б. 32.
16. Шониёзов К.Ш. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Тошкент: Шарқ, 2001. – Б. 340.
17. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит-турк / Индекс-луғат. Ғ.А. Абдурахмонов., С.М. Муталибовлар таҳрири остида. – Тошкент: Фан, 1967. – Б. 391-397; Гумилев Л.Н. Қадимги турклар. – Б. 286.